

Межов О. Г.,

Волинський національний університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк

СПЕЦИФІКА ІНСТРУМЕНТАЛЬНО-СУБ'ЄКТНОЇ МІНІМАЛЬНОЇ СИНТАКСИЧНОЇ ОДИНИЦІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проведено системне дослідження складних інструментально-суб'єктних мінімальних синтаксичних одиниць сучасної української літературної мови на матеріалі художніх текстів у зв'язку з семантичними і валентними типами предикатів. Описано їхні семантичні, морфологічні та формально-синтаксичні варіанти, лексичне наповнення в семантично неелементарних простих реченнях. Визначено специфіку ускладнення інструментальної семантики суб'єктними значеннями.

Ключові слова: мінімальна синтаксична одиниця, синтаксема, інструменталь, суб'єкт, предикат, неелементарне просте речення.

В статье проведено системное исследование сложных инструментально-субъектных минимальных синтаксических единиц современного украинского литературного языка на материале художественных текстов в связи с семантическими и валентными типами предикатов. Описаны их семантические, морфологические и формально-синтаксические варианты, лексическое наполнение в семантически неэлементарных простых предложениях. Определена специфика осложнения инструментальной семантики субъектными значениями.

Ключевые слова: минимальная синтаксическая единица, синтаксема, инструменталь, субъект, предикат, неэлементарное простое предложение.

In the article system research of complex instrumental-subjectminimal syntactic units of modern literary Ukrainian is conducted on material of artistic texts in connection with the semantic and valency types of predicates. Their semantic, morphological and formal-syntactic variants are described, lexical filling in semantic unelementary simple sentences. The specific of complication of instrumental semantics is definite by the subject meaning.

Keywords: minimal syntactic unit, syntaxema, instrumental, subject, predicate, unelementary simple sentence.

Питання про конститутивну одиницю синтаксису – першоелемент реченнєвих структур – одне з ключових питань синтаксичної науки, відповідь на яке уможливить побудову адекватної, послідовної й викінченої синтаксичної теорії. Дослідження останніх десятиліть дали достатньо підстав вважати синтаксеми мінімальною конститутивною одиницею синтаксису. Поєднуючи в собі категорійно-семантичну, морфологічну і функціонально-синтаксичну характеристики, вона вступає з іншими синтаксичними одиницями у відношення частина / ціле. У сучасному українському мовознавстві дослідники синтаксичної семантики вивчають речення з опорою на поняття семантико-синтаксичної структури, змістових відношень, валентності як міжрівневої категорії, елементарності та ускладненості, предикатних і субстанційних синтаксем. Семантично елементарне просте речення складається тільки з одного предиката й зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових (субстанціальних) синтаксем. Семантично ускладнені прості речення, крім субстанціальних синтаксем, містять вторинні предикатні та складні синтаксеми. Виділення мінімальних і елементарних одиниць та встановлення їх взаємовідношення з неелементарними (ускладненими) одиницями належить до найважливіших завдань сучасної синтаксичної теорії. У цьому плані недостатньо вивчено механізм творення складних інструментально-суб'єктних мінімальних синтаксичних одиниць, спроби аналізу яких знаходимо у працях І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, А.П. Загнітка, М.В. Мірченка, М.Я. Плющ, Н.М. Арват, Т.П. Ломтева, Є.К. Тимченка та ін. Складні інструментально-суб'єктні компоненти формують значну кількість ускладнених простих речень сучасної української мови, тому без усебічного їх дослідження не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої синтаксичної теорії. Метою пропонованої статті є детальний опис інструментально-суб'єктних мінімальних синтаксичних одиниць в ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови; аналіз їхніх семантичних функцій, лексичного наповнення, особливостей деривації; характеристика засобів морфологічного вираження, формально-синтаксичних і комунікативних позицій у реченнєвій структурі; з'ясування закономірностей ускладнення інструментальних значень суб'єктною семантикою.

У складних мінімальних семантико-синтаксичних одиницях важливим є вирізнення основного і супровідного значень, що зумовлено напрямом транспозиції. У випадку переміщення суб'єктної синтаксеми в периферійну інструментальну зону орудного відмінка, що займає формально-синтаксичну позицію слабкокерованого другорядного члена речення, логічним видається кваліфікація такої складної синтаксеми як інструментально-суб'єктної з перевагою значень знаряддя або засобу дії. Якщо інструментальна синтаксема пересувається в центральну суб'єктну підметову позицію речення, то називний відмінок набуває суб'єктно-локативної функції з домінуванням семантики суб'єкта. Розглянемо детальніше основні закономірності об'єднання суб'єктної та інструментальної синтаксем.

Складна мінімальна семантико-синтаксична одиниця в орудному відмінку часто виступає в односкладних безособових (одноособових) конструкціях. Вона виражає не діяча (агенса), а вказує на стихійного реалізатора дії і поширюється тільки на назви неживих предметів, передусім на явища природи. Напр.: *Як вітром підхопило командира ...* (М. Стельмах); *... вітром здувало попіл* (О. Гончар); *... забивало сюди вітром тріскучий вогняний дощ* (О. Гончар); *Снігом замело* (Л. Костенко); *В обличчя сипнуло колючим снігом* (В. Малик); *... було у вікна дощем* (У. Самчук); *... на Росі потрощило й хвилю прогнало кригу* (С. Скляренко); *його [лід] поволі розлизувало хвилю* (Ю. Мушкетик); *Його збило хвилю* ... (Ю. Мушкетик); *Ледь-ледь затягло її [ополонку] кригою* ... (О. Гончар). У подібних конструкціях синтаксема в орудному відмінку поєднана з дієсловами, вжитими у безосо-

бовому значенні, що передають стихійні процеси у природі. У лінгвістичній літературі здебільшого вказують на семантико-синтаксичний синкретизм такого орудного, який зумовлений тісними зв'язками вторинної суб'єктної його функції з первинною інструментальною [1, с. 52; 2, с. 131]. На наш погляд, у безособових (одноособових) реченнях орудний відмінок виражає складне інструментально-суб'єктне значення, оскільки суб'єктна синтаксема, пересуваючись зі своєї типової позиції в інструментальну, зберігає первинну функцію. Це засвідчує трансформаційний зв'язок односкладних конструкцій із двоскладними, де функцію суб'єкта виражає називний відмінок, пор.: ... *жовтий очерет занесе снігом* (О. Гончар) ← *Сніг занесе жовтий очерет; Небо заслонило одною величезною понурою хмарою* (О. Кобилянська) ← *Величезна понура хмара заслонила небо*. Суб'єктна семантика орудного є супровідною. Інструментальне значення орудного посилюється, якщо у його позиції виступають назви конкретних предметів, пор.: *Кулею черкнуло Чернишевого човна* (О. Гончар) і *Хтось [ворог] кулею черкнув Чернишевого човна* (О. Гончар); *Осколком, мабуть, легені порвало* (О. Гончар) і *Хтось порвав легені осколком*. Однак суб'єктне значення орудного не нівелюється, пор.: *Куля черкнула Чернишевого човна; Осколок, мабуть, порвав легені*.

Орудний відмінок широко вживається і в безособових конструкціях при дієсловах на позначення запаху і віяння: *пахнути, пахтіти, смердіти, тхнути, нести, віяти, тягти, обдати* і под. Напр.: *І пахне все гноєм, пахне мокрим снігом, мокрою лозою* (О. Довженко); *Тягло порохом* (Б. Олійник); ... *пахне дощем* (М. Стельмах); ... *А вранці в грати повіянуло вітром* (Л. Костенко); *Потягло вітром* (О. Гончар); *від нього віє холодом і снігом* (О. Гончар). Спірним є питання про те, яку функцію він виконує у подібних реченнях. Висловлювали думки, що це орудний знаряддя [4, с. 146], орудний змісту [1, 56; 5, с. 161], орудний суб'єкта [6, с. 123], орудний перехідного типу між суб'єктом та інструментальним його різновидами [2, с. 131]. Т.П. Ломтев вважає, що в реченні *Пахне сіном* не обов'язково *сіном* – суб'єкт (*сіном* може пахнути і сіно, і руки, і волосся) [5, с. 161]. Н.М. Арват зауважує, що в конструкції *Пахне сіном* позначений не суб'єкт та його ознака, а виражений загальний стан за характерною ознакою (який, що за запах), у зв'язку з чим дослідниця визначає поєднання типу *Пахне сіном* як предикат стану [1, с. 59]. На наш погляд, складна синтаксема в орудному відмінку виражає домінуючу інструментальну функцію під впливом семантико-синтаксичної позиції в реченні; разом з тим для неї характерна і супровідна суб'єктна семантика, що підтверджує її трансформаційний зв'язок із називним суб'єктом відмінком, пор.: *Дощем пахне* (О. Коломієць) і *Дощ пахне; Пахне свіжою лепехою* (В. Лазарук) і *Свіжа лепеха пахне; Смерділо гасом* (В. Дрозд) і *Смердівгас*. Наведені приклади демонструють синтаксичну синонімію односкладних та двоскладних речень. У публіцистиці натрапляємо на метафоричні конструкції з дієсловами запаху (віяння) та орудним: *На нас повіяло чаром дивного слова* (Р. Іваничук); *З приходом Дмитра Павличка у поезії війнуло свіжим вітром Покуття, жилицею смерекових лісів* (Б. Олійник).

Інструментальна синтаксема, яка характеризується диференційними семантико-синтаксичними ознаками субстанційності, валентної пов'язаності з предикатом дії, пасивності, формально-синтаксичними ознаками периферійності, слабкого підрядного зв'язку з опорним дієсловом-присудком, функцією слабкокерованого другорядного члена речення та комунікативною функцією реми, може змінювати свою типову семантико-синтаксичну, формально-синтаксичну і комунікативну позицію. Найчастіше інструментальна синтаксема пересувається в нетипову суб'єктну (семантико-синтаксичну), підметову (формально-синтаксичну) позиції речення та комунікативну позицію теми, де послаблює або й нівелює свої диференційні ознаки і набуває форми називного відмінка, напр.: *Машина рушила ...* (Ю. Яновський); *Шаланда рухалась до берега ...* (Ю. Яновський); *Звичай умер, а трембіта заграла веселою* (М. Матіос); *Ножиці брязнули об долівку* (В. Слапчук); *Дороге авто виїхало на зустрічну смугу* (А. Дімаров); *Човни золотії із сивої-сивої давнини причаляють* (П. Тичина); *Списи пробивали товсту шкуру й глибоко впилися в тіло тварини* (З. Тулуб). У системі мовлення така складна суб'єктно-інструментальна синтаксема може залишатися і в позиції реми, пор.: *Щоранку за мною приїжджає / порожній автобус* (В. Слапчук); *Швидко біжать / поїзди степами, швидко плвуть / кораблі морями, ще швидше летять / літаки попід небесами ...* (І. Багрянний); *Ні, не підніметься моя рука на куц оцей, відмовиться / сокира його рубати* (М. Рильський); *А тут шугають у небі / реактивні літаки з швидкістю блискавок ...* (О. Гончар).

Позиція називного відмінка як спеціалізованого засобу для вираження суб'єктних семантико-синтаксичних відношень впливає на істотні перетворення інструментальної семантики. Значення знаряддя і засобу дії первинні для орудного відмінка [2, с. 128-130; 7, с. 84; 8, с. 33-51]. Перемістившись зі своєї первинної правобічної валентної позиції у лівобічну позицію називного, інструменталь ускладнюється суб'єктною семантикою. Утворену складну мінімальну синтаксичну одиницю слід кваліфікувати як суб'єктно-інструментальну з домінуванням суб'єктного значення. Складна суб'єктно-інструментальна функція називного відмінка утворюються насамперед внаслідок транспозиції орудного. Як слушно зауважує І.Р. Вихованець, "транспозиція орудного відмінка знаряддя або засобу в називний інструментального суб'єкта передбачає у граматичній структурі речення істотне перегрупування відмінкових форм, передусім обов'язкове вилучення називного суб'єкта дії, після чого можливе пересування орудного відмінка знаряддя або засобу в позицію називного-підмета із семантико-синтаксичною функцією інструментального суб'єкта" [3, с. 171]. Пор.: *Важко гунав по свинцю дерев'яний молоток* (В. Дрозд) ← *Хтось гунав по свинцю дерев'яним молотком; ... серпи викрешують зблиски* (Р. Федорів) ← *Селяни викрешують зблиски серпами; ... молоток та молот місили червоний шмат заліза* (А. Головка) ← *Робітники місили червоний шмат заліза молотком і молотом; ... дзенькнула лопата об щось металеве й лунке* (Р. Іваничук) ← *Хтось дзенькнув лопатою об щось металеве й лунке; Це ж ваші німецькі ножиці пообстригали нас, як каторжанок* (О. Гончар) ← *Це ж ви пообстригали нас, як каторжанок німецькими ножицями; Потяг мчить* (М. Хвильовий) ← *Ми мчимо потягом; ... і човен поплив проти швидкої течії* (С. Скляренко) ← *Вони попливли човном проти швидкої течії*. За транспозиції орудного відмінка знаряддя або засобу в називний інструментального суб'єкта відбуваються лексичні заміщення іменників: у суб'єктну позицію називного відмінка потрапляють компоненти іншої якості – іменники на позначення конкретних предметів (здебільшого знарядь праці й засобів переміщення).

У суб'єктну позицію можуть пересуватися також інструментальні синтаксеми, оформлювані прийменниковими відмінками, пор.: ... його [Брянського] **пістолет** вистрілив від того незначного руху (О. Гончар) ← *Брянський вистрілив з пістолета*; ... **зброя** – вона у різні боки стріляє ... (Г. Тютюнник) ← *У різні боки стріляють зі зброї*; Заграли **сурми** (Ю. Мушкетик) ← *Засурмили в сурми* (У. Самчук); ... грають **сопілки** (Р. Федорів) ← *Музики грають на сопілках*; ... **сани** проїхали полем (С. Скляренко) ← *Люди проїхали полем на саних*; Чорний ліс неодноразово бомбардували **літаки** ← *Чорний ліс неодноразово бомбардували з літаків* (Р. Федорів); Назустріч їм вимчав з порту **катер** з цілою групою лікарів (О. Гончар) ← *Назустріч їм з порту ціла група лікарів вимчала на катері*. Місце суб'єктної синтаксеми у формі називного відмінка займають іменники – назви музичних інструментів, зброї, видів транспорту як знаряддя або засоби дії.

Отже, суб'єктно-інструментальна синтаксема утворюється внаслідок специфічної взаємодії семантики форми і лексичної семантики наповнювача форми. Відмінкові та прийменниково-відмінкові форми у функціях знаряддя чи засобу дії, потрапляючи в позицію називного підмета, набувають суб'єктного значення і зберігають якоюсь мірою семантику вихідної форми. Інструментальна синтаксема за таких перетворень пересувається із своєї типової правобічної валентної позиції в лівобічну суб'єктну. Пересування суб'єкта в правобічну інструментальну позицію зумовлює формування інструментально-суб'єктної синтаксеми в орудному відмінку. Перспективними в цьому напрямку є дослідження процесів ускладнення інших субстанційних і предикатних значень.

Література:

1. Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке : [монография] / Н. Н. Арват. – К. : Высш. шк., 1984. – 159 с.
2. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 232 с.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
4. Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения в современном русском языке : [монография] / Е. М. Галкина-Федорук. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1958. – 332 с.
5. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории : [монография] / Т. П. Ломтев. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 197 с.
6. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення : [навч. посіб.] / М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1986. – 175 с.
7. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
8. Тимченко Є. К. Вокатив і інструменталь в українській мові / Є. К. Тимченко. – К. : Вид-во УАН, 1926. – 118 с.